

Бисенбаев П.
**Шығыс халықтары
әдебиетіндегі ортақ сарындар**

Шығыстық қисса-дастандарда өгей ананың патша баласына не оның құлына ғашық болуын баяндайтын дәстүрлі сарындар жиі ұшырасады. «Шаһнаманың» Сияуышқа арналған бөлімінде кездесетін бұл сарын көптеген фольклоршы ғалымдардың назарын аударды. Дегенмен дәп осы оқиғаның қазақ дастандарының сюжеттерімен байланысы әлі көп сөз бола қойған жоқ. Мақала авторы «Сияуыштағы» осы мотивті «Жүсіп-Зылиха» дастанындағы сарынмен, Әбілғазының «Түрікмен шежіресіндегі» аңыз оқиғасымен салыстыра қарастырып, жыр желісіндегі қызметі мен идеялық мазмұнына назар аударған. Мұнда парсы жұртында сақталған Алып Ер Тұңға туралы көне аңыздардан алынған өлімнен қашу мотивінің қазақтың Қорқыты мен оғыздың Темірулы жайындағы аңыздарымен байланысы, олардың көркемдік даму сипаты, әдеби-мәдени ықпалдастық мәселелері қаралады. Талас жоқ, зерттеуші еңбегінде сөз болған жайттар оқырман қауымның ынтасын оятып, шығыстық қисса-дастандардың күрделі жаратылысын танып-білуге септігі тиетін жаңалықты жайттар деп білеміз.

Түйін сөздер: дастандар, сарын, жыр, аңыз, сюжет, кейіпкер, жанр, деталь, нұсқа.

Bisenbaev P.
**Common motifs in the literatures
of the eastern nations**

In the eastern Kiss-dastans common traditional motif of love step-mother to the prince or to his servant. Many scientists-folklorists turning their attention to this motive, we know the story of «Shahnameh», dedicated Siyavush. However, still little is said about this motif in connection with the Kazakh dastans. The author draws attention to the ideological content and poetic system of this general epic motif of the «Siyavush» compared him with the legendary events of «Bloodline Turkmens» Abulgasim and motives Dastan «and Zhusup Zuleiha.» The article deals with the problem of literary and cultural influence, the nature of their artistic development, communications stories relating to the common motive to escape from death, is well known for ancient legends about Alp Er Tonga, according to the legend of the Kazakh Korkut and Oguz on Temrule. Undoubtedly, his works evoke the researchers search for and lead the readers, dedicating their new knowledge about the origin of the eastern Kiss and dastans.

Key words: epics, motive, legend, legend, story, character, genre, detail option.

Бисенбаев П.
**Общие мотивы в литературах
восточных народов**

В восточных кисса-дастанах часто встречается традиционный мотив любви мачехи к царевичу или к его слуге. Многие ученые-фольклористы обращают свое внимание на этот мотив, известный нам из сюжета «Шахнаме», посвященного Сиявушу. Вместе с тем, все еще мало говорится об этом мотиве в связи с казахскими дастанами. Автор статьи обращает внимание на идейное содержание и поэтическую систему этого общего эпического мотива о «Сиявуше» в сопоставлении его с легендарными событиями «Родословной туркмен» Абульгази и с мотивами дастана «Жусуп и Зулейха». В статье рассматриваются проблемы литературно-культурного влияния, природа их художественного развития, связи сказаний, касающихся общего мотива бегства от смерти, хорошо известного по древним легендам об Алп Ер Тонге, по казахской легенде о Коркуте и по огузской о Темруле. Бесспорно, исследователи своими трудами пробуждают поиск и инициативу читателей, посвящая их новым знаниям о происхождении восточных кисса и дастанов.

Ключевые слова: дастаны, мотив, сказание, легенда, сюжет, герой, жанр, деталь, вариант.

ШЫҒЫС ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРТАҚ САРЫНДАР

«Шәкір-Шәкірат» дастаны – XIX ғасырдан бері қарай бір-неше рет басылып шығып, қазақ ішіне ертеден мәлім болған шығарма. Авторы белгісіз туындының қолжазба қорларында сақталған нұсқалары баршылық.

«Шәкір-Шәкірат» дастанында Хашәм деген патшаның бәйбішесі дүниеден қайтып, қос ұлы жетімдіктің зардабын шегеді. Патшаның кейін алған әйелі сарайға келген соң түрлі мінез көрсетіп, кесепат қырсық болып жабысады. Ағасы Шәкірат аң аулап, сейіл құрып кеткенде өгей шешесі Шәкірге:

Сен маған лайықсың, айналайын,
Қартайған сұм әкенді не қылайын.
Сұм әкенді у беріп өлтірейін,
Не қылсаң да қасында мен тұрайын, –

дейді.

Ол дегеніне көнбеген Шәкірді әкесіне жамандап, оның «арам туған ұлын» өлтіртпек болады. Алайда жан алғыш жендеттер баланы аяп босатады да, қойдың қанын көйлегіне жағып, «өлтірдік» деп патшаға алып барады.

Өгей шешенің ғашықтығы мен қырсығы сөз болатын сарын эпостың көне түрлерінде жиі кездесетіні белгілі. Тек қазақ ауыз әдебиетінде ғана емес, шығыс халықтарының фольклорында да бұл мотив ежелден-ақ қалыптасқан. Фирдоусидің «Шаһнама-сынан», Әлидің «Қисса Жүсібінен» т.б. бұған көптеген мысал келтіруге болады. Осы сарынның шығу тегін, таралу жайын, шығарма желісіндегі қызметі мен идеялық мазмұнын анықтау үшін атақты «Шаһнамадағы» Сияуыш өміріне қатысты аңызға тоқталуды жөн көреміз.

Дәстүр бойынша Иран патшаларының ұлдары сарайдан тыс жерде тәрбиеленеді. Патша тақ мұрагері саналатын Сияуыштың тәрбиесін систандық батыр Рүстемге сеніп тапсырады. Расында патшаның ұлды болғанын естіген Рүстем аталық қызметіне өзі сұранады. Рүстем оған әке орнына әке болады. Бала батырдан соғыс амалдарын үйреніп, адамгершілік сабақтарын алады. Рүстем өзінде бар жақсы қасиеттерді бала бойына дарытпақ болады және сол мақсатына жетеді. Сияуыш Рүстемнің тәрбиесін көргендіктен патша сарайындағы жалғандық, аярлық, сатқын-

дық, үстемдік құрған ортаға төзе алмайды. Жағдай туған анасы кенеттен қайтыс болғанда тіпті шиелінеседі, қарт әке сарайға Судабе сұлуды кіргізіп алады. Сияуыш туралы дастандағы осы деталь жаңа сюжеттік желі құрайды.

«Шахнама» авторына бұл оқиға бұрыннан таныс-тұғын. Тұрмыс құрған әйелдің жас жігітке (өгей баласына, күйеуінің інісіне, құлына) деген махаббаты ежелгі Мысырдың «ағайынды жігіттер» әңгімесіне, гректердің Ипполит туралы мифіне, Тәурат пен Құрандағы Жүсіп туралы аңызға өзек болғаны мәлім.

Кейқауыстың жас әйелі өгей баласының сұлу бітіміне, елден асқан ажар-көркіне қайран қалады, оған сырттай ен тағып, өзіндік етуге бекиді. Бірақ Сияуыш Судабенің ырқына көнбейді, дегеніне жүрмейді. Оның сиқыр сөзіне балалық пәк сезіммен жауап қатады. Өгей ұлдың салқынқандылығы Судабенің төзімін тауысады. Ол енді Сияуышты қалайда өзінің сарайына келтірудің жолын іздейді. Жас әйел сарайдағы қарындастарын іздеп келмеген Сияуыштың қатігездігін айтып, патшаға шағымданады. Не керек, патшаның араласуымен өгей шешенің ойы іске асады. Судабе сарайына келген Сияуышқа кең дастархан жайып күтеді. Өгей шеше оны алдап, жатын бөлмесіне алып барады. Сол жерде іштегі бар сырын ақтарып салады.

Әкең өтсе бұл дүниеден,
Оның көзі – сен барсың!
Кем қылмассың мені өзгеден,
Көз қырынды саларсын.
Қарсы алдында тұрмын міне,
Жан да, тән де сенікі.
Қалауыңның орындармын бәрін де,
Айтсаң болды, мына маған тілекті.

Сияуыш оны анасындай көріп, мақтау сөзін үйіп-төгеді. Қызынды маған ұзатуға келісімінді беріп, әміршіме хабарын өзін жеткізсең қайтеді, – деп өтініш айтады. Бірақ Судабе алған бетінен қайтпайды. Сияуышты сарайына екінші рет шақырып, оған былай дейді:

Махаббатым жеті жылдай,
Қанды жаспен бетті жуған,
Көптен жырақ қуант ұдай,
Жастық сыйла енді маған [1, 110]

Сияуыштың қарсылығын өзін мазақ етті деп түсінген әйел одан қалай да кек қайтарудың жолын іздейді. Ол үстіндегі көйлегін жыртып, мына Сияуыш абыройымды төкпек болды деп айқай шығарады. Бар жайды әміршіге хабарлайды.

Судабе патшаға аяғының ауыр екенін, кешегі жағдайдан соң, түсік тастап қоюы мүмкін екенін айтып, Сияуышты сыртынан қаралай түседі. Патша баласының оң бойынан Судабе тұтынған иісмайдың жұпар иісін таппағандықтан, ұлына сенеді. Бірақ Судабе жағдайды мүлде шиеленістіріп жібереді. Оның қарамағында аяғы ауыр қызметші әйел болатын. Судабе осы әйелге ақша беріп, жасанды түсік жасатады-дағы, басқаларға өзінің балам деп көрсетеді. Жұлдызшылар нағыз айыпты әйелді тауып, патшаға бар жағдайды түсіндіріп бергенімен, Судабе жолын тауып әміршіні дегеніне көндіреді. Кейқауыс абыздарын жинап, кеңес өткізеді. Олар Сияуышты отпен сынап көруге болатынын айтады. Көне ирандықтардың дәстүрі бойынша айыпты адам өрт жалынды кесіп өтіп, ақталуға мүмкіндік алған, Сияуыш оттан аман шығып, өзінің адалдығын дәлелдейді. Онымен қоймай, әкесіне жазалануға тиісті Судабеге кешірім ет деп өтініш айтады.

Сияуыш батырдың өміріне қатысты осы эпизод Фирдоусидің «Жүсіп-Зылиха» дастанында кездеседі. Бұл сюжет көркем Иосиф пен Мысыр мырзасының әйелі Пентефрия арасындағы махаббатты өзек еткен Тәурат аңызынан бастау алады. Кейінірек бұл аңыз Құран хикаяларының қатарын толықтырды. Дегенмен, Сияуыш туралы жырдың сюжеті Жүсіп пен Зылиха жайындағы көне аңыздан алынды деп кесіп айту қиын. Аталмыш шығармаларды байланыстырып тұрған аяр әйелдің құйтыртқы амалдары мен ер жігіттің төзімділігін танытатын эпизод қана. Басқа детальдарда өзгешеліктер көп: «Жүсіп-Зылиха» кейіпкері-құл, Сияуыш туралы эпизодта ол – батыр, күйеуінің ұлы. Зылиха мен Судабенің жас жігіттердің көңілін аудару жолындағы ойларын жүзеге асыру амалдары мен ойға алған түпкі мақсаттарына жете алмайтынын түсінгеннен кейінгі әрекеттері бірін-бірі қайталамайды.

«Жүсіп-Зылиха» дастанында күйеуі құлының «сатқындығын» ойламаған жерден біліп қояды, әйелінің айтқан сөзіне сеніп, Жүсіпті жазалайды. Ал Сияуыш туралы эпизодта Судабе өзінің махаббатын өгей баласына күштеп таңады және онымен оңаша кездесуге ынтызар болады. Алайда жігіт ықылас танытып, сезімін білдірмегендіктен, оны үрей билейді. Әйелдің кейінгі қадамдары өзін-өзі қорғау үшін шарасыздықтан барған әрекеттей көрінеді. Зылиха болса, Жүсіпке деген ыстық сезімнен лап етіп жанып кетуге шақ жүреді. Оның күллі әрекеті осы махаббатқа байлаулы. Екі әйелдің образдарында да айырмашылық бар: Зылиха үнемі осы сезім құшағында, бар ойы, қалағаны – жалғыз Жүсіп. Тіпті әбден

кедейленіп, көз жанарынан айрылған кемпір болса да, Жүсіп туралы жаңалықтарды қымбат қазына жинағандай теріп жүреді. Махаббатының күштілігі сондай, оның демінен Жүсіптің қолындағы қамшысы еріп кетуге шақ қалады. Судабенің Сияуышқа деген махаббаты әу баста оттай ыстық болғанымен, артынша тез суып қалады. Оның өрттей махаббаты кейін көкірекке шер боп қатып, өшпенділікке айналады.

Афрасияб бекінісі туралы басқа да аңыздар кездеседі. «Афрасияб өлім тұзағынан құтылу үшін бекініс тұрғызады, оның есіктері мен жарықтарын Әзірейіл кірмейтіндей етіп, нығыздап бекітеді. Елде жоқ баспана салған шеберлер оны Афрасияб бекінісі деп атайды. Қамалдың болаттан жасалған қабырғаларының биіктігі мың пұтқа жетеді. Бірақ ол жер көзге түртсе көргісіз тас қараңғы болатын. Афрасияб берік болатпен бекітілген шаңыраққа алтын, күміс, маржаннан жасалған күн, ай, жұлдыз іліндер деп бұйырады. Содан кейін қамал іші жарқырап қоя береді. Сұлулық пен құдіретті күш құдайы Ардвисура Анахитадан мәңгілік өмір тілеген ол осы құдай жолына жал құйрығы төгілген жүз айғыр, бордақыланған мың бас бұқа, он мың қой құрбандыққа шалуға кеңес береді. Осыдан кейін патша сән-салтанатын жасап, әнші-күйшілерін жинап, сауық құрып жата береді. Ол ажал аяғы жетпейтіндей сенімді күй кешеді. Осында бірнеше жыл өткізеді. Бірақ өлім жайын бір сәтке естен шығармайды. Бірде өзі отырғызған бақта серуендеп жүріп, ағаштардың тасасынан адамның көлеңкесін байқап қалады. Өлгі адамның түсі суық, өзі қара екен. Афрасияб Әзірейілді танығанымен қарсылық көрсетуге шамасы келмей өлім құшады» [2, 113].

Қорқыт туралы аңыздың проза үлгілері, соның ішінен оның өлімге дауа іздегені туралы сюжет те, көне заманда, нақтырақ айтқанда, түркі қағанаты тұсында белгілі болған. Шоқан Уәлиханов былай деп жазады: «Ажалдан қашу – ислам дінінде жоқ нәрсе. Алайда ол – шамандықты тұтынатын халықтардың аңыздарында жиі кездесетін мотивтердің бірі. Қазақ бақсыларының арасында қобыз тарту мен сарын айтуды үйреткен Қорқыт жайында аңыз бар. Тіпті мұсылмандықты әжептеуір қабылдаған түрікмендерде Көрұғлы аз уақыт болса да өлімнен қашып кетеді» [3, 487].

Қорқыттың ажал құрығынан қашқаны туралы аңыздарға қазақ фольклорын жинап, зерттеуге атсалысқан ғалымдардың көпшілігі тоқталған. Зерттеушілердің назарын аударған қазақ аңыздарының бірінде былай делінеді: «Түсінен

шошыған Қорқыт ажалдан құтылу үшін ертеңінде дүниенің екінші шетіне көшіп кетеді. Мұнда ол баяғы түсті тағы көреді. Таң атысымен ол тағы да жолға шығады. Не керек, әулие осылайша түсінен шошып, дүниенің төрт бұрышын түгел аралап шығады. Не істерін білмей түңілген ол жердің ортасына бармақ болады. Айтылды – бітті. Жердің ортасы Сырдың жағасы екен, қазірде Қорқыттың моласы тұрған жер екен» [4, 88].

Белгілі фольклортанушы М.Я. Чикованидің зерттеуіне қарағанда, аталмыш сюжет көптеген халықтардың фольклорында кездеседі. Мәселен, Еврипидтің көне грек аңызы негізінде жазылған «Алкестид» трагедиясының оқиғасы «Қорқыт ата» кітабындағы «Тоқа баласы ержүрек Темірұл» әңгімесінің соңғы бөлімін еске түсіреді. Енді трагедия мәтініндегі мына жайттарды түркі аңызымен салыстырып көрелік.

Бір кезде тағдыр құдайы мен ұлы күш иелері Аполлонның өтінішімен егер Адметтің орнына Аиданың өлілер патшалығына баруға басқа біреулер келісімін берсе, оны ажалдан арашалап қалуға болатынын анықтайды. Өлім сағаты соққанда Адмет кәрі ата-анасынан «Менің орныма жан беруге келісесіңдер ме?» – деп сұрайды. Бірақ әке-шешесі бас тартады. Сонда жас сұлу Алкестид өзінің сүйген жары үшін өз өмірін құрбан етуге тәуекел етеді.

Оғыз версиясының жекелеген детальдары да көне грек аңызына ұқсас: Адмет ажалын күткен күні оның әйелі де өлуге дайындалады.

«Өзінің үйіне келгеннен кейін Алкестид отбасына бақыт сыйлайтын Гести құдайға жан-тәнімен сыйынып:

– О, ұлы Жаратушы! Мен сенің алдында соңғы рет тізе бүгіп отырмын. Менің жетім балаларыма қорған бола көр, мен бүгін Аиданың түнек патшалығына аттанамын ғой. Мен сияқты оларды мезгілінен бұрын ала көрме!» – деп жалынады.

Темірұл да ажал алдында өз ұрпағының келешегін ойлап қамығады. Ол Әзірейілден балашағасымен қоштасып келуге рұқсат сұрайды. Әйеліне: «Екі балам жетімдік көрмесін, кімді ұнатсаң, тиіп ал», – дейді.

Жары қайтыс болған Адмет қатты қайғырады. Алкестиданың бірге өлуге рұқсат бермегеніне өкінеді, ең болмаса ана дүниеде бірге болар едік деп қамығады. Темірұл жаратушыға: «Жанға зәру болсаң, екеуіміздің жанымызды бірге ал, қалдырсаң, бірге қалдыр», – деп жалбарынады. Екі шығарманың аяқталуында жақындық бар: Темірұлдың сөзі құдайға ұнап жұбайы екеуіне 140 жыл өмір береді. Грек аңызында Геракл жаналғыш Танатпен алысып Адметтің әйелін ті-

рілтеді-дағы жұбайына қосады. «Адам баласы тағдырдың жазуына шәк келтірсе, күпір болады деген ашық ой білдірілген, сонымен қатар жары үшін «жанын беруге» баратын әйел қасиетін мадақ ету көзделген. Осыған үндес аңыздар қазақ ауыз әдебиетінде де кездесетіні бұл сарынның да кең таралғанын байқатады». [5, 48]

Фирдоуси өлімнен қашу сарынын өзек еткен тағы бір аңызды таратып баяндайды. Ол «Жеті сұлудағы» Бахрамның әкесі Иездегирдтің өлімі туралы мынандай оқиғаға тоқталады. Иездегирд жұлдызшыларға өзіне қазаның қашан, қай жерде келетінін анықтауды тапсырады. Олар: «Егер Су деген бұлақтың басына баратын болсаңыз ажал қармағына ілігесіз», – деп жауап береді.

Патша ол жаққа бармаймын деп ант ішеді. Бірде ол ауыр науқасқа шалдығады. Дәрігерлер Су бұлағының басына барып, жаратқанға жалбарынып, ниет етсе көп ұзамай сауығып кететінін айтады. Иездегирд тәуекелге бел буып, онда баруға келісімін береді. Әлгі жерге табаны тиген – сәттен ол өзін керемет жақсы сезініп, келешегін дұрыс болжамаған жұлдызшыларды тілдейді. Сол кезде бұлақ ішінен теңіз жылқысы шауып шығады. Патша тұлпарды ұстауға бұйрық береді. Не керек, қызметшілер ұстап алып келеді. Бірақ судан шыққан сүліктей сұлу сәйгүлік патша үстіне отырған сәттен тулап, бой бермей шаба жөнеледі, патша аттан жығылып өледі.

Әдебиеттер

- 1 Фирдоуси. Шахнаме. – Т. 1-9. – М.: Худ. лит., 1960-1971. – 232 с.
- 2 Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М.: Наука, 1983. – 235 с.
- 3 Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собр. соч. в 5-ти т. – Алма-Ата, 1961. – 422 с.
- 4 Қасқабасов С. Миф пен эпсананың тарихилығы // Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 327 б.
- 5 Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1989. – 278 б.

References

- 1 Firdousi. SHahname. – Т. 1-9. – Moskva: Hud. lit., 1960-1971. – 232 с.
- 2 Korogly H.G. Vzaimosvyazi ehposa narodov Srednej Azii, Irana i Azerbajdzhana. – Moskva: Nauka, 1983. – 235 s.
- 3 Valihanov CH.CH. Sledy shamanstva u kirgizov // Sobr. soch. v 5-ti t. – Alma-Ata, 1961. – 422 s.
- 4 Qasqabasov S. Mi''f pen a'psanani'ng tari''hi''li'ghi' // Qazaq fol#klori'ni'ng tari''hi''li'ghi'. – Almati': Ghi'li'm, 1990. – 327 b.
- 5 Berdibaev R. Ka'wsar bulaq. – Almati': Jazwshi', 1989. – 278 b.